

Végh Ferenc **Török kori végváraink**

A Habsburg Monarchia részévé vált Magyar Királyság harmadára fogyatkozott területét az Adriai-tenger partjától az Erdélyi Fejedelemség határáig végvárláncolat oltalmazta az oszmán betörésektől. A végvárak (korabeli elnevezéssel végházak) alatt azon saját, állandó helyőrséggel ellátott várak értendők, amelyekben az uralkodó saját jövedelmeiből fenntartott katonaság állomásozott – függetlenül attól, hogy azok királyi tulajdonban voltak-e vagy sem. Számuk az 1580-as években 100-120 között mozgott, de a következő évszázad derekára ez negyedével csökkent. Ezzel együtt a bennük szolgáló, zömében magyar nemzetiségű katonaság, „a vitézlő nép” száma is 20-22.000 főről mintegy 17.000-re szállt alább. A 16. század végén évi két millió rajnai forintot igénylő védelmi rendszer csak a Habsburg Birodalom többi országának és tartományainak anyagi hozzájárulásával volt fenntartható. A Magyar Királyság bevételei ugyanis legfeljebb a költségek harmadát fedezték. Az osztrák örökös tartományok, illetve a cseh korona országainak hozzájárulásai azonban még a Német-római Birodalom rendjeinek török segélyével együtt sem bizonyultak elegendőnek. Ezzel magyarázható, hogy a végváriak teljes egészében sohasem juthattak hozzá zsoldjukhoz, de a dologi kiadások (erődítési munkálatok, hadianyag beszerzése stb.) előirányzatai is elmaradtak a szükségestől.

Az Udvari Haditanács által, Bécsből koordinált, végvidéki főkapitányságokra tagolt védelmi rendszer alapegységeit a végvárak jelentették. Az erősségek kategorizálásánál szembesülünk azzal a problémával, hogy a végházak több szempontrendszer mentén (úgy mint helyőrségeik létszáma, erődítettség foka, a birtokjog kérdése stb.) csoportosíthatóak. Mégis talán célszerűbb a funkció oldaláról megközelíteni a kérdést, tekintve, hogy rendeltetésük eleve meghatározta a fentebbi jellemzőket, illetve azok között ok-okozati összefüggések állnak fenn.

Az oszmánellenes védelmi rendszer pillérei a végvidéki főkapitányságok központjai és más, úgynevezett *fővárak* voltak, amelyek megtartásától országrészek hovatartozása függhetett. Elegendő ehelyütt Szigetvár 1566. évi elvesztésére gondolnunk, amely a Dél-Dunántúlt is oszmán kézre juttatta. A fővárak feladata tehát a magyar hadszínterre a szultán vagy a nagyvezér vezetésével felvonult, több tízezer főt számláló oszmán főerők feltartóztatása volt. A tizenöt éves háborúban (1591/93-1606) oszmán kézre került Győr, Eger, Kanizsa példája mutatja, hogy az ostromlók akár hosszú hetekig is időzhettek a falaik alatt. Az ostrom a – hosszú felvonulási idő miatt – késő nyári-kora őszi hónapokra korlátozódó hadműveleti idő nagy részét felemésztette, így egy-egy nagyobb vár bevétele rendszerint a hadjárat végét is jelentette. Közelebbről szemügyre véve a századvégi hosszú háború hadműveletei lényegében várharcok sorozatai. A kis számú mezei ütközet célja is rendszerint egy adott vár felmentése volt.

A központi szerepkörű végházakat az olasz erődépítészeti iskola elveinek megfelelően körbástyák (rondellák) helyett ötszögletű ó- vagy új olasz bástyákkal igyekeztek védhetőbbé tenni. Ezek méretüknél és kialakításuknál fogva több ágyút voltak képesek befogadni. A legfőbb előnyük mégis az volt, hogy alkalmazásukkal sikerült a vár előtti holttereket kiküszöbölni, mivel a bástyákról a szomszédos védmű falsíkja előtti teret is pásztázni lehetett. Optimális esetben tehát a vár előterében nem volt olyan pont, amelyet a védők ne tudtak volna tűz alatt tartani, nagyban megnehezítve a támadók dolgát és növelve veszteségeiket. Egy olasz rendszerű vár bevétele komoly előkészületeket, hosszú időt és nagyobb haderőt igényelt. A várfalak védelmében egy kisebb helyőrség is hosszasan dacolhatott a sokszoros túlerővel

szemben.

A Buda bevételével (1541) kezdetét vevő várháborúk időszakában csak a már meglévő erősségek korszerűsítésére lehetett vállalkozni, amit tovább nehezített a krónikus pénzhiány. A Mosoni-Duna és a Rába összefolyásánál fekvő Győr, illetve Komárom a példa arra, hogy helyszűke miatt a legmodernebb erődépítészeti elveket sem mindig lehetett a gyakorlatba átültetni. A legtöbb fővár esetében így az itáliai építőmestereknek meg kellett elégedniük új bástyák felhúzásával, a falak vastagításával és a várárok mélyítésével. Csak a drinápolyi békekötés (1568) utáni nyugodtabb politikai-katonai légkörben nyílt mód csillagerődítmények (Érsekújvár, Károlyváros) építésére. A két újonnan, mai kifejezéssel élve „zöldmezős beruházással” épült hatbástyás erődítmény minden irányban ugyanolyan védelmi képességekkel rendelkezett, megtestesítve a reneszánsz tökéletes mértani alakzatok iránti vonzalmát.

Kiemelt jelentőségük tudatában a hadvezetés más módon is igyekezett a védelem esélyeit növelni, jóllehet a limitált pénzügyi eszközök itt is kényszerű korlátokat szabtak. Már az átlagosan 1000-1500 fős helyőrséglétszámuk is a hadászati szükségletek és az anyagi lehetőségek közötti szükségszerű kompromisszum eredménye volt. A kiemelt fontosságukat mutatta az is, hogy jelentős számú idegen, főként német kontingens állomásozott a falaik között. Kisebb végházakba ugyanis csak kivételesen vetettek külhoni katonaságot. A várkatonaság zömét magyar lovasok (korabeli elnevezéssel katonák) és gyalogosok (hajdúk) tették ki, akik mellett számos – többségében német származású – tüzér is szolgált az erődítményekben.

A fővárak több tucatnyi, különböző kaliberű löveget magába foglaló lövegparkja európai összehasonlításban is jónak volt mondható és békeidőben a hadianyag-ellátásban sem mutatkoztak komolyabb fennakadások. Ez részben annak is köszönhető volt, hogy a erődítményekben hadszertárat alakítottak ki, ahonnan a végvidék többi végháza számára szükséges fegyverzetet tárolták és osztották szét, igény szerint. A hadszertárnokok felügyelete alatt a fegyverzet javítására és – korlátozott mértékben – gyártására is lehetőség nyílt. Kassán például a gazdag nyersanyaglelőhelyek kiaknázásával szabályos hadiipari műhely létesült, ahonnan a Felső-magyarországi végvidék várait látták el hadianyaggal, mindenekelőtt lőporral.

A nagyszámú katonaság ellátására élelmiszerraktárakat és egyéb létesítményeket (pl. sütőde, sörfőzde stb.) is felállítottak a fővárakban. A hadinép ételmezése ugyanis mindvégig komoly logisztikai kihívást jelentett a hadvezetés számára és nem kizárólag annak költségvonzata okán. Már magának az ételnek a beszerzése is komoly szervezőmunkát igényelt, nem is szólva annak szállításáról és megfelelő tárolásáról. A várakban működő élésmesterek minden igyekezte ellenére az őrségek ételmezésellátásában a korszak egészében mutatkoztak fennakadások.

A fővárakat éppen stratégiai jelentőségük okán az uralkodó igyekezett saját kezelésébe venni, látván, hogy tulajdonosaik jövedelmek hiányában nem képesek védelmükről gondoskodni. A rendszerint birtokcserével királyi kézbe kerültek várak, például Szigetvár, Eger, Gyula és tartozékaik igazgatását a pénzügyi kormány szerv, a Magyar Kamara vette át. Jóllehet ezt követően immáron a vártartomány minden jövedelmét az adott fővár fenntartására lehetett fordítani, az távolról sem fedezte a kiadásokat. A katonaság zsoldját, az erődítési munkálatokat és egyéb, kiadási oldalon szereplő tételeket csak más forrásokból lehetett úgy-ahogy fedezni.

Pápa, Veszprém, Kiskomárom és más, *súlyponti végházak* 300-600 fős, mintegy 10-20 löveggel felszerelt helyőrségei a tizenöt éves háború során esélytelenül néztek szembe az oszmán főerők támadásával. A siker reményével vehették fel viszont a küzdelmet a helyi

fegyveres erőkkel. A hódoltságban területén kialakított hat vilajetben ugyanis mindössze 18.000 várkatona és mintegy 7000 javadalombirtokos szpáhi, illetve általuk kiállított fegyveres szolgált. Minthogy a várakból a teljes haderőt nem lehetett kivonni, egy esetleges hadműveletben legfeljebb néhány ezer oszmán fegyveres részvételével lehetett reálisan számolni. Ekkora haderő korlátozott idejű ostromával szemben a védők jó eséllyel tarthatták magukat.

Jóllehet az ebbe a kategóriába sorolt végházak esetében pénzhiány miatt nem kerülhetett sor a korszerű erődítési elvek teljeskörű alkalmazására, egy vagy több olaszbástya azonban rendszerint megépült. A főváraktól eltérően azonban ezek gyakran nem kőből készültek, hanem fa-föld konstrukciók, korabeli elnevezéssel palánkok voltak. Ennek lényege, hogy párhuzamosan, egymástól alig néhány méterre fa oszlopokat vertek a földbe. Ezeket vesszővel fonták össze, a két cölöpsor közé pedig földet döngöltek, végül a falat sárral bevakolták. A palánktechnika előnye a gyorsaságában és olcsóságában rejlett. A problémát a sérülékenysége jelentett, hisz a talajvíz idővel elkorhasztotta a cölöpöket, de azok könnyen a tűz martalékává is válhattak. A palánképítés másik, hosszú távú hátránya a környékbeli erdők gyors pusztulása volt.

A módszer kétségtelen előnyei azonban többet nyomtak a latba, különösen ott, ahol híján voltak más építőanyagoknak. Az építkezésekhez a szükséges munkaerő is rendelkezésre állt. A rendi országgyűlés ugyanis portánként előbb hét, majd 1567-től (a földesúri robottól függetlenül) évi 12 nap ingyenmunka kötelezettséget írt elő a jobbágyok számára, amelyet valamelyik végvárnál kellett teljesíteniük. Fővárakhoz akár több vármegyét is kirendelhettek, míg közepes végvárok esetében általában csak néhány szomszédos járás jobbágyait kötelezték erre.

A közepes végvárok stratégiai jelentőségével a hadvezetés is tisztában volt, amit egyebek mellett az is mutat, hogy közülük többen is hadszertárat és/vagy élésházat rendeztek be. Arra azonban nem nyílt mód, hogy a fővárak többségéhez hasonlóan ezek is kamarai kezelésbe kerüljenek. Ezen végházak kevés kivételtől eltekintve így továbbra is magánkézben maradtak. Őrségük fizetése, a hadianyag- és élelemellátás természetesen az uralkodóra hárult, de a területileg illetékes kamarák lehetőségeikhez mérten az építési költségekhez is hozzájárulhattak.

A Balaton-felvidéki Szigliget és Csobánc példája jól mutatja, hogy a *kisebb végházak* nagy része középkori – a tűzfegyverek széles körű elterjedésével immáron korszerűtlenné vált – lovagvár volt, amelyek többnyire magaslatokon emelkedtek. Nehéz megközelíthetőségük ellensúlyozta fogyatékosságaikat, úgymint a védművek hiánya, a csekély falvastagság stb. Az erősségek másik csoportja ellenben csak a török korban, a kényszer okán lett végvárrá. Tekintve, hogy egy új végvár építése komoly anyagi ráfordítást és hosszú időt igényelt volna, célszerűbbnek tűnt egy meglévő építmény (pl. kolostor, udvarház) várrá alakítása. Erre a célra a rendházak masszív épülettömbjei szinte kínálták magukat. Tihany vára például a bencés monostor megerősítésével jött létre, míg Keszthelyen a volt ferences kolostor képezte a végvár magját. A rendházat mindkét esetben palánkfalal vették körül, illetve várárokkal övezték. A komolyabb építkezéseket az is gátolta, hogy a kisebb végházak zöme a korszakunkban mindvégig magánkézben volt, azaz építésük és karbantartásuk költségei a birtokost terheltek. Ráadásul ehhez csak saját vártartományuk jobbágyainak munkaerejére számíthattak.

A kicsiny végházak csekély erődítettségük okán komolyabb ostrom kivédésére nem, legfeljebb egy-egy váratlan török rajtaütés elhárítására lehettek képesek. Funkciójukat tekintve így inkább egy laktanyához, mint a szó klasszikus értelmében vett várhoz álltak közelebb. Már csak amiatt is, mivel fő feladatuk a várórség elszállásolása volt. Kis alapterületük miatt ennek sem tudtak maradéktalanul eleget tenni, jóllehet helyőrséglétszámuk

300 fő alatt maradt; a legtöbb végházban száznál is kevesebb katona állomásozott. Nem véletlen, hogy a katonák jó része nem a végvárban, hanem a környező települések valamelyikén, lehetőleg a saját házában töltötte az éjszakákat. Nem ritkán a várban laktak a birtokos család tagjai is, a kényelmüket biztosító szolgálatteljesítéssel együtt. A huszárok lovai számára kialakított istállók csak fokozták a zsúfoltságot. Nem is szólva arról, hogy a vár helyiségeiben tárolták a hadianyag- és élelmiszerkészletet, illetve a pincebörtönökben török rabokat őriztek.

A kisebb végházak lövegparkját mindössze néhány kisebb kaliberű, egy-két fontos (egy font \approx 0.45 kg) golyót vető löveg alkotta. A végház csekély erődítettsége és alacsony őrséglétszáma az ágyúpark gyarapítását értelmetlenné tette, hiszen a védelem esélyei több löveg esetén sem javultak volna számottevően. A tüzérség hiányát különben is ellensúlyozta a nagy számú szakállas puska. (A kézi lőfegyver a cső elülső része alatt elhelyezkedő, elsütéskor a fegyver „visszarúgását” megakadályozó nyúlványról kapta nevét.) Elterjedtségének magyarázata, hogy lőtávolsága az ágyúkéval vetekedett, viszont kezeléséhez egyetlen ember is elég volt. Előnye volt még, hogy támadás esetén a szakállasokat könnyen át lehetett csoportosítani a váron belül, ami a várvédelem nélkülözhetetlen kellékévé tette a harcterekről időközben eltűnt fegyvert.

A kisebb végházakat csekély erődítettségük, kicsiny helyőrségük és lövegparkjuk láthatólag nem tette alkalmassá módszeres ostromok elhárítására. Nem véletlen, hogy támadás esetén helyőrségük rendszerint ellenállás nélkül, az ellenség megérkezését be sem várva feladta a várat, mint tették azt Vázsony és Tihany védői Győr elestének hallatán, 1594-ben. Mindez érthető, ha tudjuk, hogy a kisebb végházak alapvető feladata a határőrizet és a hátsó rész védelme volt. A Habsburg-ország részre törő ellenséges portyázókkal ugyanis éppen a kisebb végvárak helyőrségei vették fel a küzdelmet. Betörésről hírt kapva a várőrségek egyesült erővel semmisítették meg a zsákmányukkal akkor már rendszerint hazafelé igyekvő török portyázókat.

A határőrizet hatékonyságát voltak hivatva növelni az ún. *őrházak*, korabeli nevükön strázsaházak is, amelyeket a szakirodalom tarisznyaváraknak vagy váracsoknak is nevez. Többségüknek valamilyen szilárd kő- vagy téglapépület (templom, torony, malom stb.) képezte a magját, amit esetleg földsánc egészíthetett ki, mint arról a Győr melletti Andrásvár példája tanúskodik. A támadók által előszeretettel használt utak, gázlók mellett, egymástól látótávolságra elhelyezkedő strázsaházakban rendszerint tíznél is kevesebb katona szolgált, akiknek a feladata az ellenséges csapatmozgások szemmel tartása volt. Török betörés esetén jelzőlövéllyel kellett riadóztatniuk a közeli végházak helyőrségeit, akik így időben megtehették a szükséges ellenlépéseket. Nagyszámú strázsaház örködött például a győri erődváros biztonságá felett, de a Kanizsa patak völgyét is tarisznyavárak láncolata tartotta szemmel.

Mondhatjuk, hogy az őrházak voltak a védelem szeme és füle, a fentebbi definíciónk értelmében mégsem sorolhatjuk őket a végházak közé. A katonákat ugyanis valamelyik közeli végvárból rendelték ki az őrházbeli szolgálatra, következésképpen a strázsaházak önálló helyőrséggel nem rendelkeztek. Mutatja ezt az is, hogy veszélyhelyzetben a őrkatonákat állandó szolgálati helyükre vonták vissza, mint az Kanizsa 1600. évi ostromát megelőzően is történt.

A védelmi rendszer hatékony működésének előfeltétele az volt, hogy a végvárláncolat mindegyik eleme ellássa a rá háruló, jól meghatározható szerepkört. A védelem oszlopai, a nagyrészt kamarai kezelésben lévő, legnépesebb helyőrséggel rendelkező fővárak bukása például szükségszerűen magával rántotta a körülöttük lévő várövezet is. Elég ehelyütt Győr 1594. évi bevételére gondolnunk, ami egyúttal a róla elnevezett végvidék vesztét is jelentette. Kanizsa sorsát viszont az előváraiként működő, a súlyponti végházak csoportjába sorolható Kiskomárom és Babócsa idő előtti feladása pecsételte meg, hat évvel később. Folytatva a sort,

a kisebb, magántulajdonban maradt végvárak helyőrségei pedig csak akkor tudtak a portyázók nyomába eredni, ha a határ menti őrházak időben jelezték az oszmánok behatolását. A oszmánellenes védelmi rendszer végvárai leginkább egymásba kapcsolódó fogaskerekhez voltak hasonlatosak, amelyek mindegyike szükségeltetett ahhoz, hogy a mechanizmus működhessen.

Ajánlott irodalom:

Domokos György: Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundálómester Magyarországon. Bp., 2000.

Pálffy Géza: A Magyar Királyság a Habsburg Monarchiában a 16. században. Bp., 2010. 136-186.

Winkler Gusztáv: Erődvárosok, város erődépítések. Bp., 2007.

Forrás:

Lazarus von Schwendi emlékirata a magyarországi végvidék rendjéről és a török elleni hadviselés módjáról (1576)

[...]

A végvidékekről

„A béke ügyében legelőször is azt a legfontosabb fontolóra venni és átgondolni, hogy Németországnak sokat kell a továbbiakban arra fordítania, hogy a megmaradt Magyarországot olyan erősen védelmezze, ahogyan az csak lehetséges. Mégpedig azért, hogy az ellenség ne tegye a lábát német földre, mert ez esetben a háborúnak egy sokkal súlyosabb és veszélyesebb fajtája szakadna a nyakunkba annál, mint ami most Magyarországon folyik. Ott ugyanis a határokat nagyobbrészt már mind megerősítették, a lakosok pedig a harcokhoz már hozzászoktak, és maguktól minden szükségeset és nyomorúságot elhárítanak.

És akkor arról az ezernyi szerencsétlenségről – a károkról, rajtaütésekről és nyomorúságról –, amik egy ilyen háború következményei lennének, és mely dolgok mindegyikének magunk is szemtanúi lehettünk, még nem is szóltam.

Az is bizonyos és tudott dolog, hogy a végvidékek jobb és megfelelőbb fenntartására Öcsászári felsége egyedül, csupán saját tartományaival, a továbbiakban már nem lehet elegendő. A határvidékeket a hiányzó dolgok miatt már eddig is sok kár és veszteség érte, mert a végvárakba szükséges őrségek és ellátmány igencsak megfogyatkozott. A katonaság kevés és fizetetlen, az előírt létszámnak a fele hiányzik, vagy nincs rendesen felszerelve. A végházak nincsenek kiépítve, és éléssel és munícióval sincsenek ellátva. Így még a legnagyobb veszedelem és szükség esetén sem lehetne felmentést, segítséget vagy több katonát küldeni.

Ezért halaszthatatlanul szükséges a véghelyek biztosabb és jobb magtartására valamilyen eszközt és lehetőséget találni.

[...]

Néhány különösen fontos véghely megerősítéséről

Egyre jobban és jobban ismert, hogy mekkora serénységet, erőt és hatalmat fordítanak a törökök egy-egy vár bevételére, ezért – mint ahogyan azt fentebb már mondtunk – a mi megmaradásunk és boldogulásunk is elsősorban a határvidékek védelmén múlik.

Őcsászári felsége és a birodalmi rendek ezért törekedjenek arra, hogy sietessék a legfontosabb erődítmények kiépítését. Azokat mihamarabb fejezzék be, és lássák el minden szükséges dologgal.

Mégpedig a következőket:

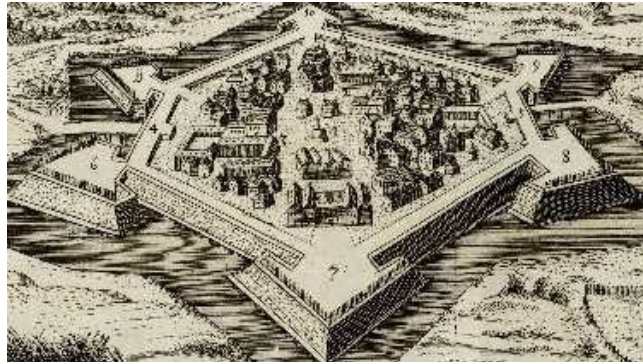
- Kanizsa erődjét, mivel az ellenségnek ott, más akadály előtte már nem lévén;
- a komáromi erődöt – ahogyan az már több alkalommal tanácsoltatott – részben megerősítve, részben kibővítve –, mivel a mostani vár az ellenség főerejének feltartóztatásához nem elég erős.
- Bécszet szintén ki kellene építeni, mivel nem kicsi a veszélye annak, hogy az ellenség talán megostromolja, ha a szultán személyesen vonul hadba. Bécs alatt kiváltképp a külváros kellene lebontani és – amennyire csak a dolog véghezvihető – a szigetre áttelepíteni. Úgy, hogy ott egy új várost emeljenek, és azt immár meg is erősítsék. Így módon ugyanis, bármilyen keményen ostromolnák és támadnák is Bécs városát, mindig lehetne segítséget beküldeni.
- Szilézia, Morvaország és a Cseh Koronához tartozó más tartományok jól tennék, ha „maguk elé emelnék” Nagyszombat erődjét, mivel az ellenség útja legelőször erre vezet majd, és ezeknek a tartományoknak nincsen más védőbástyája.
- A legjobban kiépített erősség Győr. Jó lenne még néhány ilyen védőbástyát építeni más Duna menti helyeken is.
- Egert, a munkálatokat sűrgetve, szintén teljesen ki kellene építeni.
- Kassa megerősítése szintúgy nem lenne hiábavaló, mivel a legjelentősebb város az egész Szepességben [értsd: Felső-Magyarországon], és egyben más véghegyek és várak fenntartója is. Tartassék itt élésház, tüzérségi szertár és szállás az extraordinári nép számára. A mondott helyek erődítési munkáinak befejezéséhez, kivétel nélkül, rendre fel kell használni az alattvalók robotját, és e tekintetben a legkevésbé sem kell kímélni őket.”

Melléletek:

1. Magyarország a drinápolyi béke idején (1568)

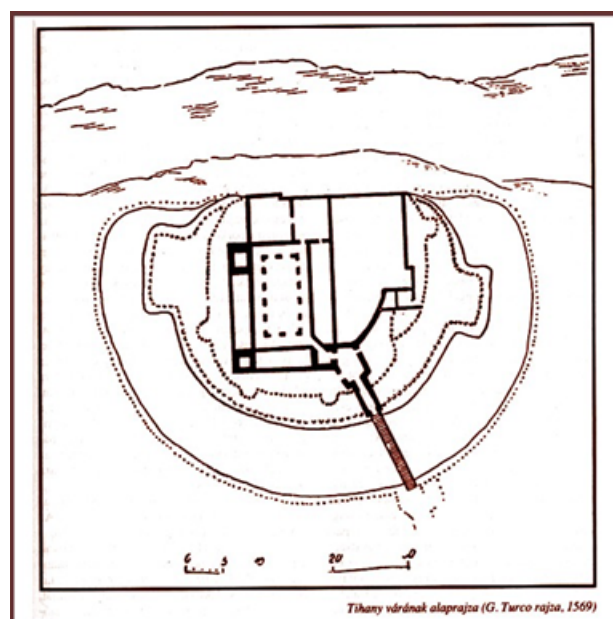
2. Érsekújvár erődje

3. Pápa végvára

4. Tihany végvára

Tihany várának alaprajza (G. Turco rajza, 1569)